

Türkiye’de Turizmin Ekonomik Büyüme Etkisi¹

(Araştırma Makalesi)

The Effect of Tourism on Economic Growth in Turkey

Doi: 10.29023/alanyaakademik.1109218

Hüseyin YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu

huseyinyilmaz@siirt.edu.tr

Orcid No: 0000-0002-3734-4718

Bu makaleye atıfta bulunmak için: Yılmaz, H. (2023). Türkiye’de Turizmin Ekonomik Büyüme Etkisi. *Alanya Akademik Bakış*, 7(1), Sayfa No.257-276.

ÖZET

Anahtar kelimeler:
Ekonomik Büyüme,
Turizm, Bootstrap
Toda-Yamamoto
Nedensellik Analizi

Makale Geliş Tarihi:
26.04.2022
Kabul Tarihi:
23.11.2022

Tüm toplumların temel hedefi, ekonomik büyümeyi sağlayarak daha müreffeh bir yaşam sürmektir. Son 60 yıl içerisinde en hızlı gelişim gösteren sektörlerin başında gelen, neredeyse her yıl kesintisiz büyüme devam eden, makroekonomik verilerde önemli bir paya sahip olan turizm sektörü, gelişmiş ülkelerde ekonomik büyümenin sürdürülebilir hale gelmesinde önemli bir rol oynamakta iken gelişmekte olan ülkelerde ise büyümenin itici gücü olarak görülmektedir. Bu çalışmanın amacı da Türkiye özelinde turizmin, ekonomik büyüme etkisini ampirik olarak ortaya koymaktır. Çalışma, Türkiye'nin dışı açılma dönemi olarak bilinen 1980 yılından başlamış olup 2021 yılına kadar elde edilen yıllık verileri kapsamaktadır. Çalışmada iki ayrı model kurulmuş olup büyümenin göstergesi olarak reel GSYİH ve reel kişi başı GSYİH, turizmin göstergesi olarak turist sayısı ve turizm gelirleri ele alınmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü belirlemek için Bootstrap Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi kullanılmıştır. Ampirik sonuçlar turist gelirleri ve büyüme arasında nedensellik ilişkisi olmadığını gösterirken, turist sayısından hem GSYİH hem de kişi başı gelire doğru tek yönlü nedensellik olduğunu ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular, turist sayısının büyüme katkı sağladığını ortaya koyarken kişi başı turizm harcamasının sabit kalmasından dolayı turizm gelirlerinin ekonomiye yeterli katkı sağlamadığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin sadece turist sayısına değil turizm gelirlerini de arttırmaya yönelik politikalara ağırlık vermesi gerekliliğini ortaya koymuştur.

Keywords:

Economic Growth,
Tourism, Bootstrap
Toda-Yamamoto
Causality Analysis

ABSTRACT

The purpose of all societies is to lead a more prosperous life through providing economic growth. Tourism sector, one of the fastest growing sectors in the last 60 years, keeping growing almost every year and having an important share in macroeconomic data, plays an important role in making growth sustainable in developed countries while it is regarded as the driving force of economic growth in developing countries. This study intends to empirically reveal the effect of tourism on economic growth and development in Turkey. The study started with the studies in 1980, known as the period of Turkey's overseas expansion, and ended with those in 2021. In the study, two

¹ Bu çalışma 12-14 Kasım 2021 tarihinde düzenlenen 3. Uluslararası Sürdürülebilir Turizm Kongresi'nde özet bildirisi olarak sunulmuştur.

different models were established and real GDP as an indicator of growth, real GDP per capita as an indicator of development, number of tourists and tourism revenues as an indicator of tourism were discussed. Bootstrap Toda-Yamamoto Causality Analysis was used to determine the direction of the relationship between the variables. While the empirical results show that there is no causal relationship between the number of tourists and growth, it is demonstrated that there is unidirectional causality from number of tourists to both GDP and GDP per capita. The findings reveal that while the number of tourists contributes to growth, tourism revenues cannot provide sufficient contribution to the economy due to the fact that the tourism expenditure per capita remains constant. In this context, Turkey should focus on policies aimed at increasing tourism revenues rather than just the number of tourists.

1. GİRİŞ

Tüm toplumların temel hedefi ekonomik büyümeyi sağlayarak daha müreffeh bir yaşam sürmektir. Bu amaca ulaşmak için sahip olunan fiziki, beşeri ve sosyal sermayeyi arttırmaya yönelik politikalar uygulanmasının yanı sıra doğal kaynaklar, işgücü gibi kaynakları da daha verimli ve etkin kullanmaya yönelik politikalar geliştirilmektedir. Bu politikalar dönemin şartlarına, sosyo-kültürel yapıya, politik ortama, coğrafi koşullara göre değişiklik gösterebilmektedir. 20.yy.dan itibaren hızla gelişen teknoloji, küreselleşen dünyamızı küçük bir köy haline getirmiştir. Bu gelişim ulaşım ve iletişimde sınırları ortadan kaldırarak “Turizm” sektörünün ekonomik büyümede önemli bir değişken olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Dünya ekonomisinin 2019 yılı itibari ile %10,4’ünü oluşturan (9.170 trilyon dolar), 334 milyon kişiye istihdam sağlayarak her 10 kişiden birinin çalıştığı sektör haline gelen, her 4 yeni işkolundan 1’ini ortaya çıkaran, 1,7 trilyon dolar ihracat rakamı ile dünya ihracat gelirlerinin %7,43’üne sahip ve her yıl 1.466 milyar kişinin katıldığı turizm sektörü ulaşım, gıdaya hediyeleşim eşyadan konaklamaya kadar birçok sektörü doğrudan ve dolaylı etkilemektedir (UNWTO, 2021: 2). Tüm dünyayı etkisi alan pandemilerin olumsuz etkilerini en fazla yaşayan sektörlerden birisi turizm olmuştur. Bu durum verilere de yansımış ve Dünya ekonomisindeki payı %49,1 düşüş ile %5,5’e, istihdam edilen kişi sayısı %18,5 düşüş ile 272 milyona, turist sayısı %72,6 düşüş ile 403 milyona gerilemiştir (UNWTO, 2022: 4).

Türkiye’nin 1980 yılında yaşadığı ekonomik değişimle beraber dış ticaret serbestleşmiş, yabancı sermaye yatırımları teşvik edilmiş ve devletin ekonomideki payını azaltmaya yönelik önlemler alınmıştır. Ayrıca 1982 yılında çıkarılan 2634 sayılı “Turizm Teşvik Kanunu” ile beraber Türkiye’de turizm gelirlerini arttırıcı politikalara ağırlık verilmeye başlanmıştır. Böylelikle Türkiye’de turizm, 2019 yılı verilerine göre yarattığı 77,6 milyar dolar katma değer ile Türkiye ekonomisinin %11’ini oluşturmakta, 2.619,9 milyon kişiye istihdam sağlayarak toplam istihdamın %9,3’ünü kapsamakta, toplam ihracatının %16,9’unu gerçekleştirmekle beraber 51,2 milyon turist sayısı ile en fazla turist çeken 6.ülke ve turizminden en fazla gelir sağlayan 18.ülke konumuna ulaşmıştır (WWTC, 2021a: 2-5). Tüm dünyayı etkisi altına alan Pandemi Türkiye turizmini de olumsuz etkilemiştir. Turizmin Türkiye ekonomisindeki payı %54,2 düşüşle %5’e, istihdam edilen kişi sayısı %16,3 düşüşle 2,189 milyona, ziyaretçi sayısı %69 düşüşle 15,8 milyona gerilemiştir (WWTC, 2022: 4).

Söz konusu sayısal veriler turizm sektörünün önemini ortaya koyarken turizm işgücünde çarpan etkisi yaratması, işsizliği düşürmesi, döviz girişi sağlaması, cari açığı azaltması, ödemeler dengesini ve gelir dağılımını düzeltmesi gibi yollarla ekonomiye, doğrudan ve dolaylı katkı sağlamaktadır. Bu durum turizmin, gelişmiş ülkelerde büyümenin sürdürülebilir hale

gelmesinde önemli bir faktör olduğunu ortaya koyarken gelişmekte olan ülkelerde ise büyümenin itici gücü olarak görülmesini sağlamıştır.

Bu çalışmanın amacı hem Dünya hem de Türkiye ekonomisi için önemli bir faktör olan turizmin ekonomik büyümeye katkısını, Türkiye özelinde ampirik olarak ortaya koymaktır. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde turizmin teorik altyapısına değinildikten sonra turizmin ekonomiye katkısı ve Türkiye’de turizmin gelişimi ele alınacaktır. İkinci bölümde turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen çalışmalar ele alınarak değişkenler, kullanılan model ve elde edilen sonuçlar hem Türkiye özelinde hem de diğer ülke/ülke grupları ele alınarak incelenecektir. Ampirik analizin yer aldığı üçüncü bölümde veri seti ve model ortaya konup, elde edilen bulgulara yer verilecektir. Çalışma bulguların değerlendirildiği ve çeşitli önerilerin sunulduğu sonuç bölümü ile sona erecektir.

2. TURİZM VE EKONOMİ

Belirli bir dönem içerisinde (genellikle 1 yıl) üretilen mal ve hizmetlerin nihai değeri olarak tanımlayabileceğimiz milli gelir, ülkelerin ekonomik büyüklüklerini ifade etmek için kullanılan yaygın yöntemlerin başında gelmektedir. Milli gelir $Y=C+I+G+(X-M)$ şeklinde formüle edilebilir. Formülde Y tüketim harcamalarını, C yatırım harcamalarını, G kamu harcamalarını, X ihracatı, M ise ithalatı göstermektedir. Diğer bütün değişkenlerin sabit olduğunu varsayarsak, ihracatın ithalattan fazla olması milli gelire pozitif etki ederken ithalatın ihracattan fazla olması milli geliri negatif yönde etkilemektedir.

Turizm, ödemeler bilançosunun cari işlemler hesabının alt başlığında yer alan uluslararası hizmetler kısmında yer almaktadır (Yamak vd., 2012: 205). Bu durum turizm gelirleri veya giderlerini, mal ihracatı veya ithalatı biçiminde değerlendirilmesini sağlar. Turizm giderlerinin, turizm gelirlerinden az olması cari işlemler hesabına negatif etki yaparak milli gelirden azalış meydana getirirken turizm gelirlerinin turizm giderlerinden fazla olması, ihracat artışına katkı sağlayarak özellikle “ihracat odaklı büyüme” stratejisine önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. Bunun yanı sıra cari işlemler dengesinde yer alması sürdürülebilir büyüme açısından çok önemli bir konuma sahip olmasını sağlamıştır.

Dünyada kimyasal madde ve akaryakıt ticaretinden sonra en fazla ihracat değerine sahip olan turizm sektörü (UNWTO, 2018: 6), Dünya Turizm Örgütü’nün 2015 yılında yayımladığı rapora göre yaşanan küresel şoklara rağmen neredeyse her yıl kesintisiz olarak büyümeye devam etmekte (UNWTO, 2015: 4) ve son 60 yıl içerisinde en hızlı gelişim gösteren sektörlerin başında gelmektedir (Liu ve Song, 2018: 899).

Teknolojik gelişim, turizm sektörünün gelişiminde kuşkusuz en büyük paya sahiptir. Geçmişe nazaran daha hızlı, konforlu ve güvenli ulaşım araçları ile mesafelerin ortadan kalkması; turizm bölgesine ait tüm planlamaların -araya aracı koymadan- yapılmasını sağlayan internet teknolojisi; kişinin bütçesine uygun turizm aktivitesi ve bölgesini bulmasını sağlayan teknolojiler ile turizm sektörü hızla büyümeye devam etmektedir. Yaşanan büyüme havayolu, karayolu, demiryolu ve denizyolu taşımacılığının sefer sayısının artmasına, turizmin aktivitelerin çeşitlenmesine ve yeni turizm sektörlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Fakat her ülke, turizm sektörünün yarattığı katma değerden eşit oranda yararlanamamaktadır. Sahip olunan doğal kaynaklar turizmin gelişmesini sağlamaya yardımcı olsa da bu kaynaklar altyapı, üstyapı, pazarlama ve çağın gereksinimlerine ayak uyduracak şekilde geliştirilmesi gerekir. Ayrıca ülkenin sosyal, siyasi ve ekonomik ortamı da turizme elverişli olması gerekmektedir.

Turizm sektörü hem makroekonomik hem de mikroekonomik değişkenleri etkileyerek, ekonomiyi doğrudan ve/veya dolaylı etkileyebilmektedir. Özellikle yarattığı çarpan etkisi,

elde edilen katma değeri arttırmaktadır. Bu bağlamda turizm sektörünün ekonomiye katkısını kısaca aşağıdaki başlıklar altında açıklanabilir.

İhracatı arttırması: Turizm sektörü, cari işlemler hesabının alt başlığında yer alan uluslararası hizmetler kısmında yer almaktadır. İlgili durum sonucunda, turizm harcamaları ithalat veya ihracat kalemi olarak değerlendirilmektedir. Teorik olarak ihracat yurtdışına yapılan mal ve hizmet satımını kapsarken, turizm sektöründe yurtiçinde yapılan harcamaları kapsamaktadır. Dolayısı ile turistlerin yapacağı her harcama ihracat miktarının artmasına katkı sağlamaktadır. Diğer tüm değişkenlerin sabit olduğunu varsayarsak bir ülkede ihracatın artması o ülkenin ekonomik büyümesine katkı sağlamaktadır.

Ödemeler dengesini düzenlemesi: Turistlerin harcama yaparak bıraktıkları dövizler, ülkenin döviz arz ve talebinin düzenlenmesine yardımcı olarak ödemeler dengesinin düzenlenmesinde ciddi bir paya sahiptir (Bozgeyik ve Yoloğlu, 2015: 628). Turizm hareketleri, turist gönderen ülkenin döviz talebini arttırırken turist çeken ülkenin döviz arzında artış sağlamaktadır. Ülkenin turist çekmesi, ek bir ihracat kaynağı yaratarak, ödemeler dengesinde açık veren ülkenin ödemeler dengesinin düzenlenmesine yardımcı olmaktadır (Kar, Zorkirişçi ve Yıldırım, 2004: 89). Sağlanan döviz girişi sanayileşme çabalarına da önemli destek sağlamaktadır. Öte yandan turizm sayesinde, ihtiyaç duyulan döviz daha az kaynak ve çaba ile bulunarak ödemeler dengesine pozitif etki etmektedir (Brida ve Rizzo, 2010: 16).

İstihdam ve işgücüne etkisi; Turizm sektörünü yaklaşık 334 milyon kişi ile dünya işgücünün %10'unun oluşturmakta iken bu oran Türkiye'de %9,3'tür (TUİK, 2021). Ayrıca çeşitlenen turizm sektörü yeni işkolları oluşturarak hem istihdamın artmasına hem de işsizliğin azalmasına katkı sağlamaktadır. İstihdam ve işgücüne katkısı, direkt olarak turizm sektöründe çalışanlar olarak düşünülmemelidir. Hediyeelik eşya, konaklama, yeme içme, inşaat, el sanatları gibi sektörlere yaptığı dolaylı katkılarda göz önünde bulundurulduğunda istihdama ve işsizliğe katkısı daha net olarak görülebilir.

Gelire etkisi: Turizm, ihracat kalemi içinde yer aldığından dolayı gelişmekte olan ülkelerde geliri arttırıcı etkisi vardır (Unur, 2000: 2). Bu etki sadece sektörde çalışanlarının değil aynı zamanda, dolaylı katkı yaptığı sektör çalışanlarının da gelir düzeyini arttırmaktadır. Tüm bunlarının yanı sıra yarattığı çarpan etkisi sayesinde, görüründen çok daha fazla gelir etkisine sahip olduğu söylenebilir,

Gelir dağılımını düzenlemesi: Turizmin yarattığı dengeleyici ve eşitlik fonksiyonu hem ülkeler arasındaki gelir dağılımını (Unur, 2000: 6) hem de ülke içindeki farklı bölgelerin gelir dağılımının düzenlenmesine yardımcı olmaktadır (Kızılgöl ve Erbaykal, 2008: 354). Turizm tarım ve sanayi alanında gelişim sağlamayan fakat turizm açısından önemli bir potansiyele sahip bölgelerin, gelişimine katkı sağlayarak bölgelerarası gelişmişlik farklarının azalmasına yardımcı olmaktadır. Böylelikle gelirin artmasına ve bölgesel kalkınmanın sağlanmasına olanak sağlamaktadır (Çeken, 2008: 294).

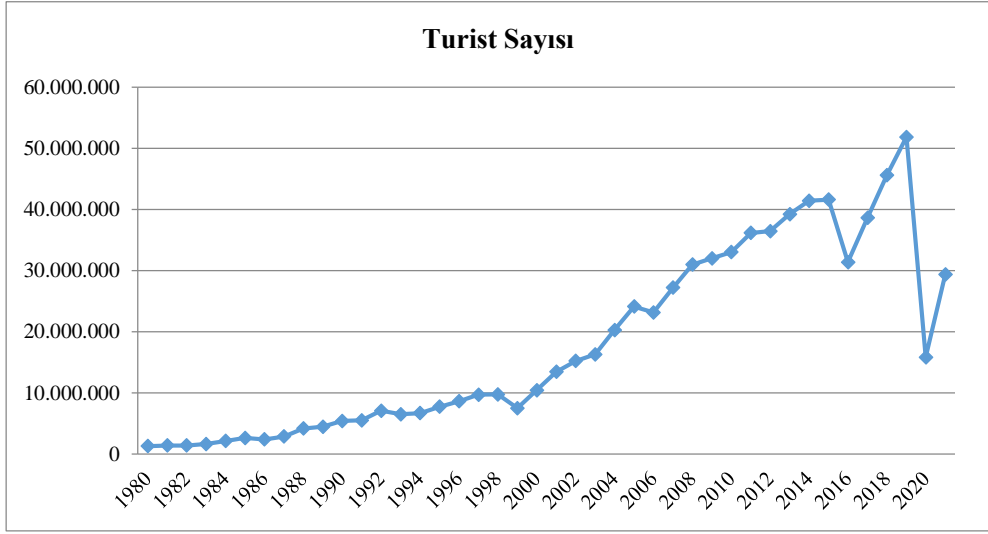
Ekonomiye sağladığı tüm bu pozitif etkilerinin yanında turizmin konaklama, ticaret, yeme içme, hediyeelik eşya, bankacılık, sağlık sektörüne doğrudan veya dolaylı katkı sağladığı, inşaat sektörünün arz kapasitesinin arttırılmasına ve geliştirilmesine olanak sağladığı, küçük ölçekli işletmelerin gelişmesine katkıda bulunduğu, kıt kaynakların daha etkin verimli kullanılmasına yardımcı olduğu, rekabeti arttırarak üretim ölçeğini arttırdığı, çevreye zarar vermeden ihracatı arttırdığı ve sanayileşme çabalarına önemli destek sağladığı söylenebilir.

Turizm sektörü gerek ülke içinde gerekse ülke dışında yaşanan siyasi ve ekonomik şoklara karşı kırılgan bir yapıya sahiptir. Bu yüzden turizm sektörünün çeşitlendirilmesi hem gelirlerin

artmasına hem de yaşanabilecek şoklara karşı daha dayanıklı hale gelmesine olanak sağlayabilmektedir.

3. TÜRKİYE’DE TURİZM

Türkiye’nin 1980 yılında yaşadığı ekonomik değişimle beraber dış ticaret serbestleşmiş, yabancı sermaye yatırımları teşvik edilmiş ve devletin ekonomideki payını azaltmaya yönelik önlemler alınmıştır. Ayrıca 1982 yılında çıkarılan 2634 sayılı “Turizm Teşvik Kanunu” ile beraber Türkiye’de turizm gelirlerinin arttırıcı politikalara ağırlık verilmeye başlanmıştır (Yamak, Tanrıöver ve Güneysu, 2012: 206). Bu politikaların etkilerini görmek için turist sayısı, turizm gelirleri ve kişi başı turizm harcamalarının 1980’den günümüze kadar gelişimi bu bölümde incelenecek olup aynı dönemler içerisinde dünyada turizmin gelişimine de yer verilecektir. Şekil 1, Türkiye’ye 1980-2021 yılları arasında gelen turist sayısını göstermektedir.

Şekil 1. Turist Sayısı

Kaynak: 1980-2000 verileri TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2009: s.396-400'dan - 2001-2021 verileri TÜİK, Turizm İstatistiklerinden elde edilmiştir.

Türkiye, 1980 itibaren turizm sektörüne verdiği teşviklerin yanı sıra teknolojik gelişimin etkisi ile turist sayısında, kriz dönemleri hariç sürekli bir artış yaşamıştır. 1980 yılında 1.288.000 turist geldiği Türkiye’de, bu sayı 2019 yılında yaklaşık 40 kat artarak 51.860.042 çıkmıştır. Pandemi etkisi ile ziyaretçi sayısı 2020 yılında %69 düşüş yaşayarak 15.826.266 gerilemiş, 2021 yılında ise %85 artarak 29.357.463 yükselmiştir.

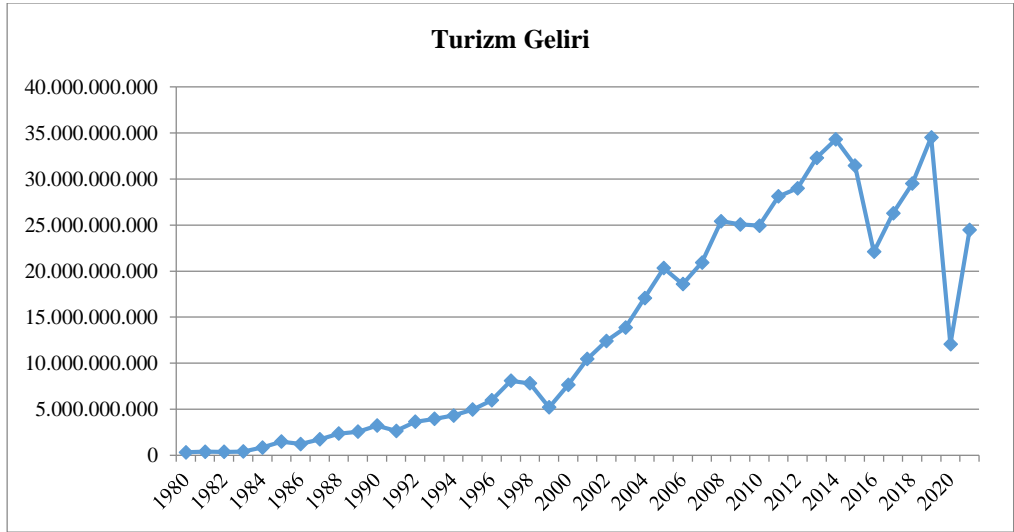
Türkiye Pandemi süreci dışında 1999 meydana gelen Gölçük depremi nedeni ile turist sayısında %23 düşüş yaşamıştır. Ayrıca Rusya Federasyonunun tur satışları ve charter uçuşlarını yasaklayan yaptırımları, 15 Temmuz darbe girişimi, Sultan Ahmet Meydanı ve Atatürk Hava Limanı’nda meydana gelen terör eylemleri, Avrupa Parlamentosu ile yapılan restleşmeler Türkiye’nin 2015 yılında 41.617.530 olan turist sayısının yaklaşık %30 düşüşle 31.365.330’a gerilemesine neden olmuştur (Köşker, 2016: 217-218).

Dünyada 2019 yılında 1,466 milyar turist sayısı 2020 yılında 398 milyona 2021 yılına 403 milyona düşmüştür. Sonuçlar incelendiğinde dünyada turizm aktivitesine katılan turistlerin

2019 yılında %3,5, 2020 yılında ise %4'ü Türkiye'yi tercih etmiştir. (UNWTO, 2021: 6; UNWTO, 2022: 4).

Dünyada en fazla turist çeken ülke Fransa iken onu İspanya, Amerika, Çin ve İtalya takip etmektedir, Türkiye ise dünyada en fazla turist çeken 6. ülke konumunda olup sıralama Pandemi sonrasında da aynı şekilde devam etmektedir. Türkiye gelen yolcuların %12'sini Rusya, %8'ini Almanya, %5'ini İran, %5'ini Bulgaristan %4'ünü Gürcistan oluştururken %65'ini diğer ülkelerden gelen turistler oluşturmaktadır. Pandemi sonrası ise %7'sini Rusya, %7'sini Bulgaristan, %7'sini Ukrayna, %4'ünü Almanya %4'ünü İngiltere oluştururken %61'ini diğer ülkelerden gelen turistler oluşturmaktadır (WWTC, 2021c: 1).

Türkiye vatandaşların 2019 yılında yaptığı turistik amaçlı ziyaretlerin %13'ü Yunanistan'a, %10'u Bulgaristan'a, %8'i Gürcistan'a, %7'si İran'a, %5'i Suudi Arabistan'a yapılmaktadır. 2020'de %14'ünü Bulgaristan, %9'unu Yunanistan, %9'unu Gürcistan, %9'unu İran, %5'ini Suudi Arabistan %54 diğer ülkeler oluşturmaktadır (WWTC, 2021c: 2).

Şekil 2. Turizm Gelirleri

Kaynak: 1980-2000 verileri TÜİK, *İstatistiki Göstergeler 1923-2009: s.396-400'dan* - 2001-2021 verileri TÜİK, *Turizm İstatistiklerinden* elde edilmiştir.

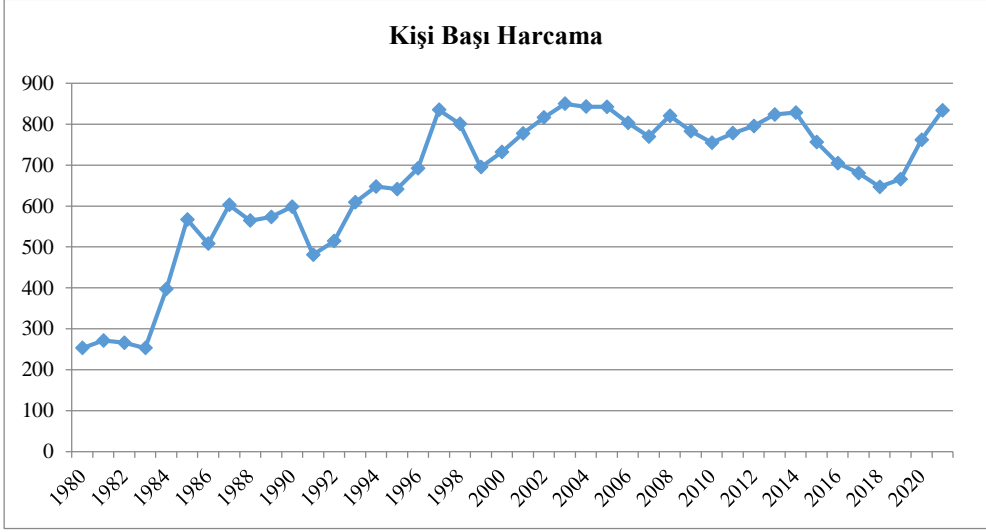
Türkiye turist sayısında olduğu gibi turizm gelirleri de belli şoklara rağmen düzenli olarak artış gösterdiği Şekil 2'de görülmektedir. 1980 yılında 326 milyon dolar olan turizm gelirleri 2019 yılında 105 kat artış sağlayarak 34,520 milyar dolara yükselmiştir. Pandemi etkisi ile turizm gelirleri 2020 yılında %65 düşüş yaşayarak 12,059 milyar dolara gerilemiş, 2021 yılında ise %103 artış göstererek 24,480 milyar dolara yükselmiştir.

Turist sayısında yaşanan azalış turizm gelirlerine de yansımış ve Pandemi dönemi hariç 1999 ile 2016 yıllarında düşüş yaşanmıştır. 1998 yılında 7,808 milyar dolar olan turizm gelirleri, 1999 yılında %34 düşüş yaşayarak 5,203 milyar dolara gerilemiştir. 2015 yılında ise 31,467 milyar dolar olan turizm gelirleri, 2016 yılında %29 azalarak 22,107 milyar dolara gerilemiştir.

Türkiye en fazla turist çeken ülkeler sıralamasında 6.sırada olsa da elde edilen turizm gelirleri bakımından 18. sırada yer almaktadır. Dünyada en fazla turizm geliri elde eden Amerika'nın, turizm gelirinin ekonomi içindeki payı %8,6, 2.sıradaki Çin'in %11,6, 3.sıradaki Japonya'nın

%7,1'dir. En fazla turizm geliri elde eden ilk 20 ülke incelediğinde 9. sırada yer alan Meksika'da turizm gelirleri ekonomisinin %15'ini, 12. sıradaki İspanya'da %14,1'i, 5. sıradaki İtalya'da %13,1'ini oluşturmaktadır. Türkiye'de ise turizm gelirleri, ekonominin %11'ini oluşturarak 5.sırada yer almaktadır (WTTC, 2021b: 2).

Türkiye'de Pandemi öncesi turizmin ekonomiye %11 oranında katkı sağlarken Pandemi sonrası bu oran %54,2 azalışla %5'e düşmüştür. Dünya ekonomisinin %10,4'ünü oluşturan turizm sektörü Pandemi döneminde %49,1 azalışla %5,5'e düşmüştür (WWTC, 2021a: 1). Turizm gelirlerindeki azalış işgücü sektörünü de etkilemiş ve Türkiye'de istihdam %16,3 düşüşle 2,189 milyona gerilemiştir (WWTC, 2021c: 1).

Şekil 3. Kişi Başı Turizm Harcaması

Kaynak: Şekil 1 ve Şekil 2'den elde edilen verilerden uyarlanarak hesaplanmıştır.

Türkiye turist sayısının ve turizm gelirlerinin belli şoklara rağmen düzenli olarak arttığı Şekil 1 ve Şekil 2'de görülmektedir. Fakat Şekil 3 incelendiğinde, kişi başı turist harcamasının dalgalı bir seyir izlediği gözlemlenebilir. 1980 yılına 253 dolar olan kişi başı harcama 2019 yılında sadece 2,62 kat artarak 665 dolara çıkmıştır. Turist sayısı ve turizm gelirlerinden farklı olarak Pandemi süresince kişi başı harcamada artış yaşanmıştır. Türkiye'de kişi başı turist harcaması 2003 yılında 850 dolar ile en yüksek değerine ulaşırken günümüzdeki harcama 1996 yılında elde edilen 665 dolarlık harcamaya eşittir. Türkiye'de 2015 yılından sonra dövizin yükselişe geçmesi ve turizm aktivitelerinin çeşitlendirilememesi bu duruma yol açan etkenlerin başında yer almaktadır.

4. LİTERATÜR TARAMASI

Turizme ait istatistikî ölçümler 1920 yılında başlamış olsa da büyümeye etkisini inceleyen çalışmaların 20.yy'ın ikinci yarısından itibaren artışa geçtiği söylenebilir. İlgili çalışmalar incelendiğinde turizm değişkeni olarak turizm gelirleri ve turist sayısının ele alındığı görülürken büyüme değişkeni olarak kişi başı GSYİH veya GSYİH ele alınmaktadır. Ayrıca düzenleyici değişken olarak reel döviz kuruda çalışmalarda sıkça kullanılmaktadır. Bu çalışmalar tek bir bölge veya ülkeyi kapsayabildiği gibi birden çok ülke veya ülke grubu üzerine de yapılmaktadır. Turizm ve ekonomik büyüme üzerine yapılan çalışmaların inceleneceği bu

bölümde, hem Türkiye üzerini yapılan çalışmalar hem de diğer ülke ve ülke grupları üzerine yapılan çalışmalar incelenecektir. İlgili çalışmalarda ele alınan dönem, kullanılan değişkenler, ampirik sonuçlara ulaşmak için ele alınan yöntem ve sonuç Tablo 1’ ve Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 1. Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalar

<i>Yazar (lar)</i>	<i>Dönem-Değişken</i>	<i>Yöntem</i>	<i>Sonuç</i>
Uysal, Erdoğan ve Mucuk (2004)	1992-2003 Turizm Gelirleri, GSYİH	Granger Nedensellik	Turizm gelirleri ve büyüme arasında çift yönlü nedensellik bulunmaktadır. Ayrıca turizm gelirleri büyümeyi uzun dönemde pozitif yönde etkilemektedir.
Özdemir ve Öksüzler (2006)	1963-2003 Turizm Gelirleri, GSYİH, Reel Döviz Kuru	VECM, Johansen Eşbütünleşme	Kısa ve uzun dönem sonuçlarına göre turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik bulunmuştur.
Kızılgöl ve Erbaykal (2008)	1992:01- 2006:02 Turizm Gelirleri, GSYİH	Toda- Yamamoto Nedensellik	Ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik vardır.
Aslan (2008)	1992:1-2007:2 Turizm Gelirleri, GSYİH, Reel Döviz Kuru	Johansen Eşbütünleşme, Granger Nedensellik	Turizm gelirleri ekonomik büyümeyi desteklemektedir.
Alp (2010)	1998:01- 2009:12 Turizm gelirleri, Turizm Talebi, Büyüme, Döviz Kuru	T-VAR	Turizm gelirlerinde %30'luk artış sağlandığı takdirde, turizm gelirleri ve büyüme arasında uzun dönemde pozitif ilişki kurulmaktadır.
Çoban ve Özcan (2013)	1963-2010 Turizm Gelirleri, GSYİH	VECM, Johansen Eşbütünleşme	Turizm gelirleri ve büyüme arasında kısa dönemli bir ilişki bulunamazken uzun dönemde turizmden büyümeye doğru tek yönlü nedensellik bulunmuştur.
Bozkurt ve Topçuoğlu (2013)	1970-2011 Turizm Gelirleri, GSYİH, Reel Döviz Kuru	VECM, Engle Granger Eşbütünleşme	Kısa ve uzun dönemde, turizm gelirlerinin ihracat gelirleri içindeki payı ile büyüme arasında çift yönlü nedenselliğin varlığı ortaya koyulmuştur.
Özcan (2015)	1963-2010 Turizm Gelirleri, GSYİH	Hatemi-J Asimetrik Nedensellik	Simetrik nedensellik sonuçları turizm gelirlerinden büyümeye doğru tek yönlü nedensellik olduğunu ortaya koyarken asimetrik nedensellik analizi bu bulguları doğrulamıştır.
Kanca (2015)	1980-2013 Turizm Gelirleri, GSYİH	Granger Nedensellik	Ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru tek yönü bir nedensellik olduğu görülürken turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.
Kızılkaya, Sofuoğlu ve Karaçor (2016)	1980-2014 Turizm Gelirleri, Gelen Turist Sayısı, GSYİH	VAR, VECM Granger	Turizm gelirlerinin büyümeyi pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.
Şahin (2018)	1980-2016 Turizm Gelirleri, GSYİH	VAR, VECM Granger	Kısa ve uzun dönemde turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik vardır.

Dereli ve Akiş (2019)	1970-2016 Turizm Gelirleri, GSYİH	Johansen Eşbütünleşme, VECM Granger	Turizm gelirleri ve büyüme arasında kısa dönem ilişki bulunamamıştır. Fakat uzun dönemde turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik saptanmıştır.
Altınar (2019)	1969-2018 Turizm Gelirleri, GSYİH, Enflasyon, Nüfus, Reel Döviz Kuru	ARDL	Turizm gelirlerinin uzun dönemde ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği görülmüştür. Kısa dönem sonuçları da uzun dönemle benzerlik göstermektedir.
Pata (2020)	1963-2017 Turist Sayısı, Turizm, GSYİH	Bootstrap ARDL Hacker- Hatemi-J Simetrik ve Asimetrik Nedensellik	Seriler arasında eş bütünleşik ilişkiye rastlanmamıştır. Turizm gelirlerinden hizmet sektörüne doğru tek yönlü bir nedenselliğin varlığı simetrik nedensellik sonuçlarını göre vardır. Turizm gelirlerinden hizmet sektörüne doğru tek yönlü, turist sayısı ile tarım sektörü arasında çift yönlü nedensellik asimetrik nedensellik testi sonucunda görülmüştür
Demir ve Bahar (2021)	2003:1- 2018:4 Turizm Gelirleri, GSYİH, Reel Efektif Döviz Kuru	Engle-Granger Eşbütünleşme	Turizm gelirleri kısa ve uzun dönemde ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir.
Sarı ve Aydın (2022)	1998:1- 2021:3 GSYİH, Dolar Kuru, Turist Sayısı	ARDL Toda- Yamamoto Nedensellik	Seriler arasında eşbütünleşik ilişki mevcuttur. Turist sayısındaki %1'lik artışın büyümeyi %0.41'lik arttırırken, döviz kurundaki %1'lik artış büyümeyi %0.25 arttırmaktadır. Turizmde büyümeye tek yönlü, döviz kuru ve büyüme arasında çift yönlü nedensellik saptanmıştır.
Özkurt ve Bilgir (2022)	1980-2020 GSYİH, Turizm Gelirleri	ARDL	Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı eşbütünleşik ilişki vardır. Hata düzeltme modeli değişkenlerin kısa ve uzun dönemde entegre olduğunu göstermiştir.

Tablo 2. Diğer Ülke/Ülke Grupları Üzerine Yapılan Çalışmalar

<i>Yazar (lar)</i>	<i>Dönem/ Ülke Değişken</i>	<i>Yöntem</i>	<i>Sonuç</i>
Fayissa, Nsiyah ve Tadasse (2007)	1995-2004 42 Afrika ülkesi Ekonomik Özgürlükler, Okullaşma Oranı, Büyüme, Turizm Gelirleri	Arellano-Bond Dinamik Panel Analizi	Turizm gelirleri büyümeyi pozitif yönde etkilerken Sahra Altı Afrika ülkelerinin fiziksel ve beşeri sermaye yatırımlarına katkı sağlamaktadır.
Bahar ve Bozkurt (2010)	1998-2005 Gelişmekte Olan 21 Ülke GSYİH, Turizm Gelirleri, Tasarımlar	GMM	Turizm ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir. Turizm gelirlerinde %1'lik artış ekonomik büyümeyi %2,825 arttırmaktadır

Schubert, Brida ve Riso (2011)	1970-2008 Antigua ve Barbuda GSYİH, Turizm Gelirleri, Döviz Kuru	S-VAR	Turizm gelirleri ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir.
Srinivasan, Kumar ve Ganesh (2012)	1969-2009 Sri Lanka GSYİH, Turizm Gelirleri	ARDL	Turizm gelirleri hem kısa hem de uzun dönemde ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir.
Tiwari, Öztürk ve Aruna (2013)	1995-2005 25OECD Ülkesi Turizm Gelirleri, Enerji Tüketimi, İklim Değişikliği	P-VAR	Enerji tüketiminden turizm gelirlerine doğru tek yönlü nedenselliğin varlığını ortaya koymuştur.
Du, Lew ve Ng, (2014)	1995-2011 Seçili 109 ülke GSYİH, Turist Sayısı, Okullaşma Oranı, Ar-Ge Harcamaları	OLS	Ampirik sonuçlar, turizme yapılan yatırımların tek başına büyümeyi etkilemediğini ortaya koymuştur.
Jaforullah (2015)	1972-2012 Yeni Zelenda GSYİH, Turizm Gelirleri, Döviz Kuru	VECM	Turizm gelirlerinde meydana gelen %1'lik artış, ekonomik büyümeyi %0,4 arttırmaktadır.
Tang, Tiwari ve Shahbaz (2016)	1971-2012 Hindistan Kişi Başı GSYİH, Enerji Tüketimi, Turist Sayısı	Grregory- Hansen Eşbütünleme	Enerji tüketimi, turizm ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli eşbütünleşik vardır. Turizmden ekonomik büyümeye doğru kısa ve uzun dönemde tek yönlü nedensellik olduğunu göstermiştir.
Yazdi, Salehi ve Soheilzad (2017)	1985-2013 İran Turizm Gelirleri, GSYİH, Doğrudan Yabancı Yatırımlar	ARDL	Hem kısa hem de uzun dönemde turizm gelirleri ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. Ayrıca turizm ve büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi mevcuttur.
Danish ve Wang (2018)	1995-2014 BRICS Ülkeleri Kişi Başı GSYİH, Küreselleşme Endeksi, CO2 Emisyonu Turizm Gelirleri,	Westerlund Panel Eşbütünleşme Dumitrescu Hurlin Panel Nedensellik	Turizm sektörü ekonomik büyümeyi pozitif etkilemekle beraber çevre kalitesini düşürmektedir. Ayrıca küreselleşme ve büyüme arasında uzun dönem bir ilişki varken CO ₂ emisyonu arasında sınırlı bir ilişki vardır. Son olarak turizm gelirleri ile CO ₂ emisyonları arasında çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir.
Wu ve Wu (2018)	1995-2015 11 Asya ülkesi Turizm Gelirleri, GSYİH	Panel Granger Nedensellik	Kamboçya, Çin ve Malezya'da büyüme hipotezini, Hong Kong, Endonezya, Filipinler ve Güney Kore'de koruma hipotezini destekleyen bulgulara ulaşılmıştır. Makao ve Singapur'da ise çift yönlü nedensellik olduğu görülmüştür.
Aratuo ve Etienne (2019)	1998-2017 ABD	Granger Nedensellik	Konaklama ve yeme-içme sektörleri dışında, diğer turizm alt sektörleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmamaktadır.

	Turizme Bağlı 6 Sektör, GSYİH		Ekonomik büyümeden her bir alt sektöre tek yönlü bir Granger nedenselliğinin varlığı ortaya koyulmuştur.
Badulescu vd. (2020)	1995-2016 Romanya Turizm Gelirleri, Kişi Başı GSYİH,	VECM, Granger Nedensellik	Romanya'da turizm gelirleri uzun dönemde büyümeyi pozitif etkilemektedir. Kısa dönemde ise turizm gelirlerinde büyümeye tek yönlü, turist sayısından büyümeye doğru çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir.
Rehman vd. (2021)	1995-2015 BRICS Ülkeleri İç Turizm, Finansal Gelişme ve GSYİH	Panel ARDL	Turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemde eşbütünlü ilişki vardır. Ayrıca turizm ile büyüme arasında çift yönlü nedenselliğinin varlığı ortaya konmuştur.
Wu vd. (2022)	1995-2020 Çin	Kantil Regresyon Modeli	Çin'in doğu kesimlerinde turizm ve büyüme arasında pozitif bir ilişki var iken Hebei ve Zhejiang bölgelerinde büyüme ve turizm arasında zayıf bir ilişki saptanmıştır.
Xia vd. (2022)	1995-2015 34 Avrupa Ülkesi GSYİH, Kişi başı GSYİH, Sermaye, Emek, Enerji Tüketimi, Turizm harcamaları, Turist sayısı	CCE, AMG	Turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca turizm, emek, sermaye ve GSYİH arasında pozitif bir ilişki vardır.

Tablo 1 ve 2'den oluşan literatür taraması incelendiğinde turizm ve büyümeye ilişkin dört farklı yaklaşım bulunduğu görülmektedir. Bunlar; a) turizmden büyümeye tek yönlü nedensellik b) büyümeden turizme tek yönlü nedensellik c) büyüme ve turizm arasında çift yönlü nedensellik d) turizm ve büyüme arasında nedensellik ilişkisi olmadığı öne süren yaklaşımdır.

Literatür taramasındaki yaklaşımlar incelendiğinde Uysal, Erdoğan ve Mucuk (2004), Bozkurt ve Topçuoğlu (2013), Yazdı, Salehi ve Soheilzad (2017), Rehman vd. (2021) büyüme ve turizm arasında çift yönlü nedensellik; Özdemir ve Öksüzler (2006), Aslan (2008), Çoban ve Özcan (2013), Özcan (2015), Şahin (2018), Dereli ve Akiş (2019), Tang, Tiwari ve Shahbaz (2016) turizmden büyümeye tek yönlü nedensellik; Kızılgöl ve Erbaykal (2008), Kanca (2015) büyümeden turizme tek yönlü nedensellik olduğunu ortaya koyarken Du, Lew ve Ng, (2014), Jaforullah (2015) turizm ve büyüme arasında ilişkisi olmadığı ortaya koymuştur. Aslan (2008), Kızılkaya, Sofuoğlu ve Karaçor (2016), Altın (2019), Demir ve Bahar (2021), Fayissa, Nsiah ve Tadasse (2007), Bahar ve Bozkurt (2010), Schubert, Brida ve Risso (2011), Srinivasan, Kumar ve Ganesh (2012), Danish ve Wang (2018), Badulescu vd. (2020), turizmin büyümeyi pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Yapılan bu çalışma literatürden iki farklı açıdan ayrılmaktadır a) turist sayısının ve turizm gelirlerinin hem milli gelire hem de kişi başı gelire etkisinin beraber ele alınması b) Toda Yamamoto analizini bootstrap yöntemi kullanarak turizm ve büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin incelenmesi.

5. VERİ SETİ, YÖNTEM ve BULGULAR

Türkiye’de turizmin büyümeye etkisinin incelendiği bu çalışma, turizmin dışa açılma dönemi olarak bilinen 1980 yılından başlayıp 2021 yılına kadar elde edilen yıllık verileri kapsamaktadır. Çalışmada büyümenin göstergesi olarak GSYİH ve kişi başı GSYİH kullanılmış olup turizm göstergesi olarak turizm gelirleri ve turist sayısı ele alınmıştır. GSYİH ve kişi başı GSYİH verileri Dünya Bankası veri tabanından elde edilirken turist sayısı ve turizm gelirlerinin 1980-2000 verileri TÜİK, İstatistiki Göstergeler 1923-2009: s.396-400’dan - 2001-2021 verileri TÜİK, Turizm İstatistiklerinden veri tabanından alınmıştır. İlgili bilgiler Tablo 3’te özet olarak verilmiştir.

Tablo 3. Değişkenlere İlişkin Bilgiler

Değişken	Kısaltma/Kaynak	Dönem
GSYİH	Ingdp/Dünya Bankası	1980-2021
Kişi Başı GSYİH	Ingdpr/Dünya Bankası	1980-2021
Turizm Gelirleri	Inti/1980-2000 verileri TÜİK, İstatistiki Göstergeler 1923-2009: s.396-400’dan – 2001-2021 verileri TÜİK, Turizm İstatistiklerinden elde edilmiştir	1980-2021
Turist Sayısı	Intn-1980-2000 verileri TÜİK, İstatistiki Göstergeler 1923-2009: s.396-400’dan - 2001-2021 verileri TÜİK, Turizm İstatistiklerinden elde edilmiştir	1980-2021

Çalışmada turizmin, büyümeye katkısını analiz etmek için aşağıda verilen iki model kurulmuştur. Denklem 1’de verilen ilk modelde turist sayısı ve turizm gelirlerinin büyümeye katkısı ele alınırken Denklem 2’de ise turist sayısı ve turizm gelirlerinin kişi başı gelire etkisi formüle edilmiştir.

$$\text{Model 1} \quad \text{Ingdp}_{it} = \alpha_i + \beta_{1i}\text{Inti}_{it} + \beta_{1i}\text{Intn}_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$\text{Model 2} \quad \text{Ingdpr}_{it} = \alpha_i + \beta_{1i}\text{Inti}_{it} + \beta_{1i}\text{Intn}_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Çalışmada kullanılan verileri daha sağlıklı yorumlanması için değişkenlerin logaritması alınmıştır. Logaritması alınan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. Tanımlayıcı İstatistikler

	Ingdp	Ingdpr	Inti	Intn
Ortalama	26,34404	8,387386	22,66133	16,21191
Ortanca	26,30372	8,348863	22,94179	16,28726
En büyük	27,58789	9,442625	24,26481	17,76406
En küçük	24,81744	7,128355	19,60241	14,06860
Standart sapma	0,968890	0,785011	1,414877	1,124101
Basıklık	-0,015396	-0,124385	-0,740478	-0,416111
Çarpıklık	1,562916	1,550745	2,467506	1,973331

Ampirik sonuçlara ulaşmak için klasik birim kök testlerinden farklı olarak yapısal kırılmaları dikkate alan ve iki yapısal kırılma tarihi veren *Lee-Strazicich (2003) Birim Kök Testi* ile değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü belirlemek için Hacker ve Hatemi J (2006) tarafından geliştirilen ve kritik değerleri belirlemek için bootstrap yaklaşımını kullanan *Bootstrap Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi* kullanılmıştır. İlgili analizleri yapmak için Eviews 10 ile Gauss 10 paket programlarından yararlanılmıştır.

5.1. Lee-Strazicich (2003) Birim Kök Testi

Ekonometrik analizlerde bir ön koşul olarak serilerin durağanlığının araştırılması gerekmektedir. Klasik birim kök testleri analiz yapılan dönemde meydana gelen şokları ve değişimleri dikkate almadığından hatalı veya tutarsız sonuçlar verebilmektedir. Türkiye’de yaşanan pozitif veya negatif şoklar göz önüne alındığında yapısal kırılmalı birim kök testleri ile analizlerin yapılması daha tutarlı sonuçlar elde edilmesine olanak sağlamaktadır. Türkiye üzerine yapılan bu çalışmada yapısal kırılmaları dikkate alan ve iki kırılma tarihi veren Lee-Strazicich (2003) birim kök testi ile serilerin durağanlığı incelenecektir.

Lee-Strazicich (2003) birim kök testi Zivot ve Andrews (1992) ve Lumsdaine ve Papell (1997) yapısal kırılmalı birim kök testlerinden farklı olarak hem temel hem de alternatif hipotezde yapısal kırılmaları dikkate almaktadır. Lee-Strazicich birim kök testinin veri yaratma süreci aşağıdaki denklemlerle başlamaktadır (Lee ve Strazicich, 2003: 1082).

$$y_t = \delta'Z_t + e_t \quad (3)$$

$$e_t = \beta e_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Denklemden yer alan Z_t iki yapısal kırılmaya izin vermekte olup $Z_t = [1, t, D_{1t}, D_{2t}]$ şeklinde tanımlanmaktadır. $Z_t = [1, t, D_{1t}, D_{2t}, DT_{1t}, DT_{2t}]$ ise düzey ve eğimde kırılmayı ifade etmektedir. Kukla değişkenler içsel olarak belirleyen Lee-Strazicich birim kök testinde denklem aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır.

$$D_{jt} = \begin{cases} 1, & t \geq T_{Bj} + 1 \text{ iken} \\ 0, & \text{diğer durumlarda} \end{cases} \quad DT_{jt} = \begin{cases} t - T_{Bj}, & t \geq T_{Bj} + 1 \text{ iken} \\ 0, & \text{diğer durumlarda} \end{cases} \quad (5)$$

Denklem 3,4 ve 5’ten elde edilen sonuçlar LM birim kök istatistiği yardımı ile hesaplanarak Denklem 6’daki sonuç elde edilmiştir.

$$\Delta y_t = \delta' \Delta Z_t + \phi \tilde{\delta}_{t-1} + \mu_t \quad (6)$$

$\tilde{\delta}_t = y_t - \tilde{\Psi}_x - Z_t \tilde{\delta}$, $t=2, \dots$ olarak tanımlanmaktadır. Yapısal kırılmalar altında sıfır hipotezi $\phi = 0$ olarak LM test istatistiği ise $\tilde{\tau} = t - 0$ hipotezi ile hesaplanmaktadır ($\phi = 0$).

Çalışmada ele alınan GSYİH, kişi başı GSYİH, turizm gelirleri ve turist sayısının logaritması alındıktan sonra Lee-Strazicich Birim Kök Testi ile analiz edilmiş olup elde edilen bulgular Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5. Lee-Strazicich Birim Kök Testi

Değişken	Model	Kırılma Dönemi	Test İstatistiği	Kritik Değerler	
				%1	%5
LNTİ	A	H ₀ Kabul	-1,513455	-4,073000	-3,563000
	C	H ₀ Kabul	-5,139427	-7,004000	-6,185000
LNTN	A	H ₀ Kabul	-2,348844	-4,073000	-3,563000
	C	H ₀ Kabul	-4,833277	-7,004000	-6,185000
LNGDP	A	H ₀ Kabul	-2,798997	-4,073000	-3,563000
	C	H ₀ Kabul	-5,269498	-6,963000	-6,201000
LNGDPR	A	H ₀ Kabul	-2,766223	-4,073000	-3,563000
	C	H ₀ Kabul	-5,314418	-6,963000	-6,201000

Δ LNTİ	A	2004;2014	-4,109357**	-4,073000	-3,563000
	C	1990;2016	-6,731625*	-6,750000	-6,108000
Δ LNTN	A	1989;2004	-6,093464**	-4,073000	-3,563000
	C	1990;2016	-5,956622*	-6,821000	-5,917000
Δ LNGDP	A	2005;2007	-4,466432**	-4,073000	-3,563000
	C	1992;1996	-7,236553**	-7,014000	-6,446000
Δ LNGDPR	A	1994;2007	-4,413752**	-4,073000	-3,563000
	C	1992;1996	-7,143537**	-7,014000	-6,446000

**%1 düzeyinde, *%5 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Δ , 1.farkı göstermektedir. A düzeyde kırılmayı, C hem düzey hem de trendde kırılmayı ifade etmektedir.

Serilerin durağanlık sonuçlarının verildiği Tablo 1 incelendiği zaman tüm değişkenler için $I(0)$ 'da H_0 hipotezi kabul edilmektedir. Bu durum değişkenlerin birim köklü olduğunu göstermektedir. Değişkenlerin farkı alındığında $I(1)$ ise tüm değişkenler için H_0 hipotezi %1 ve %5 düzeyinde ret edilmektedir. Serilerin birim köklü olmaması yani durağan olması analiz sürecinin devam etmesini sağlamıştır.

Lee-Strazicich birim kök testinde Model C model A'ya daha tutarlı ve güvenilir sonuçlar verdiği için dolayı kırılma tarihleri Model C'ye göre yorumlanmaktadır. İlgili kırılmalar pozitif şokları gösterebileceği gibi negatif şokları da gösterebilmektedir. Türkiye'nin 1999 yılında yaşadığı kriz, turizm gelirlerini ve ekonomik büyümeyi negatif etkilerken devamında gelen toparlanma ekonomik büyüme ve turizm gelirlerine pozitif yönde katkı sağlamıştır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (1985-1990) turizme verilen teşvikler ise öncelikle turist sayısının artmasını sağlamış ve devamında yapılan yatırımlarla turizm gelirlerinde artış sağlanmıştır. Ayrıca 1991 yılında yaşanan Körfez krizi Türkiye ekonomisini olumsuz yönde etkilerken (Erdoğan, 2018: 33), 1994 yılında yaşanan ekonomik kriz sonrası yaşanan toparlanma 1996 yılında hem milli gelire hem de kişi başı gelire pozitif oranda katkı sağlamıştır. Türkiye'de Turizm bölümünde anlatıldığı üzere 2015 ve 2016 yılında yaşanan şoklarda turizm sektörüne olumsuz yönde etki etmiştir.

5.2. Bootstrap Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi

Granger (1969) tarafından geliştirilen nedensellik analizi, özellikle ekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmacılar tarafından sıkça tercih edilmektedir. Granger nedensellik analizi değişkenlerin durağanlık seviyesinin farklı olması durumunda analiz yapılmasını olanak vermemesi en önemli eksikliği olarak görülmektedir. Toda ve Yamamoto (1995) bu eksikliği gidermek için farklı bütünleşme derecelerine sahip seriler arasında nedensellik ilişkisini ortaya koyan test geliştirmiştir. Geleneksel nedensellik testleri VAR(p) modeline dayalı iken Toda Yamamoto VAR(p+d) modelini esas alarak serilerin bütünleşme derecesini maksimum 1 olacak şekilde analize dâhil etmektedir.

Hacker ve Hatemi-J (2006) Toda-Yamamoto analizini küçük örneklemelerde de tutarlı sonuçlar verecek şekilde geliştirilmiştir. Ayrıca MWALD test istatistik değerinin bootstrap simülasyonu ile yapılmaktadır. Bu durum her bir simülasyon için p^* verisini ortaya koymakta ve tekrarlanan döngü 10000 kez yapılmaktadır. Bu durum istatistik değerlerinin daha tutarlı ve güvenilir sonuçlar elde edilmesine olanak sağlamaktadır.

Toda-Yamamoto nedensellik testi VAR modeline dayanmaktadır. VAR(p) olarak ifade edilen model denklem 7'deki gibi kurulmaktadır.

$$y_t = v + A_1 y_{t-1} + \dots + A_p y_{t-p} + \varepsilon_t \quad (7)$$

Denklemden y_t değişkininden oluşan bir vektör, v sabit vektör, A parametre matrisi, ε_t hata terimidir. Bu denklemde standart kıkare dağılımına sahip MWALD istatistiğinin uyguladığı için Hacker ve Hatemi-J bootstrap dağılımına dayalı MVALD istatistiğini geliştirmiştir. İlgili denklemi aşağıdaki gibi formüle edilmektedir.

$$y_t = \hat{v} + \hat{A}_1 y_{t-1} + \dots + \hat{A}_p y_{t-p} + \dots + \hat{A}_{p+d} y_{t-p-d} + \varepsilon_t \quad (8)$$

Denklemin 8 p gecikme uzunluğunu, d ise değişkenlerin maksimum gecikme değerini göstermektedir. Çalışmada ele alınan değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Bootstrap Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi

Hipotez	MWALD Test İstatistiği	Bootstrap Kritik Değerler		
		%1	%5	%10
Inti→lngdp	6,928*	11,995	7,169	5,261
lngdp→Inti	0,617	11,758	6,202	4,455
lngdp→lntn	2,538	11,751	6,202	4,341
lntn→lngdp	8,208*	11,532	6,647	4,915
lngdpr→lntn	1,427	18,092	4,509	2,650
lntn→lngdpr	0,129	15,907	4,435	2,502
Inti→lngdpr	0,002	17,583	4,498	2,526
lngdpr→Inti	0,318	17,683	4,480	2,510

Not: Bootstrap kritik değerleri 10.000 döngüyle elde edilmiştir. → tek yönlü nedenselliği ifade etmektedir. Kritik değerler.* %5 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Bootstrap Toda-Yamamoto nedensellik analizinde, MWALD Test İstatistiği kritik değerlerden küçük olduğu takdirde H_0 hipotezi kabul edilmekte ve değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olmadığını göstermektedir. MWALD Test İstatistiği kritik değerlerden büyük olduğu durumda ise H_0 hipotezi kabul edililmekte ve değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olduğu kabul edilmektedir. Bu bağlamda Tablo 6'dan elde edilen bulgular 4 aşamada açıklanabilir;

- Turist sayısından büyümeye doğru tek yönlü nedensellik vardır.
- Turist sayısından kişi başı gelire doğru tek yönlü nedensellik vardır.
- Turizm gelirleri ve kişi başı gelir arasında ilişki yoktur.
- Turizm gelirleri ve büyüme arasında ilişki yoktur.

6. SONUÇ

Turizm öneminin anlaşılmadığı dönemlerde, "Bacasız Sanayi" söylemi ile önemine vurgu yapılmak istenmiştir. Günümüzde ihracattan istihdama, ulaşımından bankacılığa, inşaattan üretime kadar birçok alanda önemi anlaşılan turizm sektörü, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyümesinde ve bu büyümenin sürdürülebilir hale gelmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Fakat her ülke, turizm sektörünün yarattığı katma değerden eşit oranda yararlanamamaktadır. Bu çalışmanın amacı da Türkiye özelinde turizmin ekonomik büyümeye katkısını ampirik olarak ortaya koymaktır.

Çalışmada elde edilen bulgular, turist sayısının ilgili dönemler içerisinde büyümede etkili olduğunu gösterirken, turizm gelirlerinin büyümede etkili olmadığını ortaya koymaktadır. Elde edilen sonuçlar Türkiye'de turizme dayalı büyüme hipotezini desteklerken Uysal, Erdoğan ve Mucuk (2004), Topçuoğlu (2013), Yazdi, Salehi ve Soheilzad (2017), Rehman vd. (2021) çalışması ile farklılık gösterirken Şahin (2018), Çoban ve Özcan (2013), Tang, Tiwari ve Shahbaz (2016) Kızılgöl ve Erbaykal (2008), Kanca (2015) çalışmaları ile benzerlik

göstermektedir. Bu çalışmalarda, ele alınan dönemin yanı sıra farklı analiz tekniklerin kullanılması farklı sonuçlar elde edilmesine sebep olmuştur. Çalışmalar bir bütün halinde değerlendirildiğinde ise turizmin ekonomik büyümeye pozitif katkısı tartışmasız bir şekilde ortaya konmaktadır.

Türkiye Dünya’da en fazla turist çeken 6. ülke olmasına rağmen turizm gelirlerinde 18. sırada yer almaktadır. Ayrıca turist sayısı, son 20 yılda 5 kat artmasına rağmen, kişi başı turist harcaması %9 düşmüştür. 2019 yılı itibarı ile kişi başı turist harcamasının 1996 yılından daha düşük bir seviye olan 655 dolara gerilemesi de, turizm gelirlerin turist sayısından az artmasının net bir göstergesidir. Her ne kadar Türkiye turizmde 1980’li yıllardan itibaren ciddi bir gelişim gösterse de turizm gelirleri Türkiye’nin turizm potansiyelini etkin bir şekilde kullanamadığını göstermektedir.

Kişi başı turizm gelirlerinin düşük olmasının en önemli sebeplerinden birisi de gelir düzeyi düşük olan ülkelere gelen turist ziyaretleridir. Türkiye gelen turist sayısı incelendiğinde ilk 5 sırayı Rusya, Almanya, İran, Bulgaristan ve Gürcistan oluşturmaktadır. İlgili ülkeler incelendiğinde Rusya, İran, Bulgaristan ve Gürcistan’ın gelir düzeyi Avrupa ortalamasının altında iken gelir düzeyi yüksek olan Almanya’dan gelen turistleri gurbetçiler oluşturmaktadır. Ayrıca İran, Bulgaristan ve Gürcistan’dan gelen turistlerin günübirlik tur veya kısa süreli turizm aktivitesi yapması elde edilen gelirin istenilen düzeyde olmamasına neden olmaktadır. Bu bağlamda özellikle gelir düzeyi yüksek olan ve dış ticaretimizin önemli bir bölümünü oluşturan Avrupa Birliği ülkelerinin yanı sıra kişi başı geliri dünya ortalamasının üstünde olan Ortadoğu ve Uzakdoğu ülkeleri turistlerini çekmeye yönelik politikalar uygulanmalıdır. Ayrıca Özkurt ve Bilgir’inde (2022: 297-298) belirttiği üzere Azerbaycan-Nahcivan arasına yapılması planlanan karayolu bağlantısının gerçekleşmesi Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile oluşacak turizm faaliyetlerinde gelecekte önemli bir artış olacağı beklenmektedir. Bu bağlamda ilgili ülkelere yönelik tanıtımların şimdiden yapılması turizm gelişimine katkı sağlayacaktır.

Hemen hemen her türlü turizm sektöründe gelişime açık olan Türkiye’nin, turizminden elde ettiği geliri arttırabilmesi için orta gelir ve üstündeki gruba yönelik turizm aktivitelerini çeşitlendirmesi gerekmektedir. Bu bağlamda turizmi dört mevsime yayacak aylla, sağlık, av, kongre, inanç, deniz turizmi gibi aktivitelerin çeşitlendirilmesinin yanı sıra bu aktiviteleri lüks turizme uygun hale getirilmesi amacı ile düşük vergi oranları ve krediler gibi çeşitli yollarla teşvikler sağlanması, yeni tesislerin kurulmasına yönelik politikaların politika yapıcılar tarafından hayata geçirilmeli ve ülke tanıtımına daha çok kaynak aktarılması gerekmektedir.

Çalışmada dikkat çeken bir diğer husus ise, istikrar ve huzur ortamının turizm için büyük bir öneme sahip olduğunu göstermesidir. Özellikle 2015 ve 2016 yıllarında yaşanan darbe girişimi, Avrupa Parlamentosu ile yapılan restleşmeler, Rusya ile yaşanan sorunlar turist sayısında %25, turizm gelirlerinde %30’a yakın düşüş yaşanmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda turizm sektörünü sekteye uğratabilecek jeopolitik risklerin ortadan kaldıracak, huzur ve istikrar ortamını sağlayacak ortamın yaratılması turizm sektörü için büyük önem arz etmektedir.

Sonuç olarak tüm makroekonomik değişkenlerle ilişki içinde olan, birçok sektöre doğrudan veya dolaylı katkı sağlayan turizm sektörünün Türkiye ekonomisi içindeki payı Pandemi dönemi hariç %10 civarında dalgalanma göstermektedir. Çalışmadan elde edilen bulgular turist sayısının ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini ortaya koyarken turizm gelirleri ve büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığını ortaya koymuştur. Bu bağlamda Türkiye uluslararası turizmde aldığı payı yükseltmeye yönelik politikalara ağırlık vermesi gerekmektedir.

Bu çalışma Türkiye ekonomisinin, büyümesi ve kalkınması için turizmin önemini ortaya koymaya yönelik bir çalışmadır. Söz konusu bu durum hem turizm sektörünün geneli için hem de Türkiye özelinde yapılmıştır. Ancak yapılacak yeni çalışmalar belirli bir bölge üzerinde olabileceği gibi turizmin alt sektörlerine yönelik olarak da yapılabilir. Ayrıca turizmin sadece büyüme ile değil dış ticaret, karbondioksit emisyonu, ödemeler dengesi, enerji tüketimi gibi etkilediği alanlara yönelik çalışmalarda yapılabilir.

KAYNAKÇA

- ALP, E. A. (2010). Türkiye’de Turizm Gelirleri İle Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 28.
- ALTINER, A. (2019). Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği (1969-2018). Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi, 3(2), 114-133.
- APERGİS, N., & E.PAYNE, J. (2009). CO2 Emissions, Energy Usage, and Output in Central America. Energy Policy, 37, 3282-3286.
- ARATUO, D. N., & ETIENNE, X. L. (2019). Industry Level Analysis of Tourism-Economic Growth in The United States. Tourism Management, 70, 333-340.
- ASLAN, A. (2008). Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi(24), 1-11.
- BADULESCU, A., BADULESCU, D., SIMUT, R., & DZITAC, S. (2020). Tourism – Economic Growth Nexus.The Case of Romania. Technological and Economic Development of Economy, 26(4), 867–884.
- BAHAR, O., & BOZKURT, K. (2010). Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi. Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 21(2), 255-265.
- BOZGEYİK, Y., & YOLOĞLU, Y. (2015). Türkiye’de Turizm Gelirleri ile GSYH Arasındaki İlişki: 2002-2014 Dönemi. Journal of International Social Research, 8(40).
- BOZKURT, E., & TOPÇUOĞLU, Ö. (2013). Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, 4(7), 91-105.
- BRIDA, J. G., & RISSO, W. A. (2010). Tourism as a Determinant of Long-Run Economic Growth. Journal of Policy Research in Tourism, Leisure & Events, 2(1), 14-28.
- ÇEKEN, H. (2008) "Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme." Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 10(2): 293-306.
- ÇOBAN, O., & ÖZCAN, C. C. (2013). Türkiye’de Turizm Gelirleri- Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 8(1), 243-261.
- DANISH, & WANG, Z. (2018). Dynamic Relationship Between Tourism, Economic Growth, and Environmental Quality. Journal of Sustainable Tourism, 26(11), 1928-1943.
- DEMİR, E., & BAHAR, O. (2021). Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Üzerine Ampirik Analiz. International Journal of Social Sciences and Education Research, 7(2), 162-172.

- DERELİ, D. D., & AKIŞ, E. (2019). Türkiye’de Turizm Gelirleri İle İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi (1970-2016). Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 33(2), 467-477.
- ERDOĞAN, S. (2018). Körfez Krizi’nin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri (1989-1991). Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(15), 33-47
- DU, D., LEW, A. A., & NG, P. T. (2014). Tourism and Economic Growth. Journal of Travel Research , 1-11.
- FAYISSA, B., NSIAH, C., & TADASSE, B. (2007). The Impact of Tourism on Economic Growth and Development in Africa. Department of Economics and Finance Working Paper Series, 1-21.
- HACKER, R. S., & HATEMI-J, A. (2006). Tests for Causality Between İntegrated Variables Using Asymptotic and Bootstrap Distributions. Theory and Application. Applied Economics, 38(13), 1489-1500.
- JAFORULLAH, M. (2015). International Tourism and Economic Growth in New Zealand. Tourism Analysis, 20, 413-418.
- KANCA, O. C. (2015). Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Örneği (1980-2013). Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi(8), 1-14.
- KAR, M., ZORKİRİŞÇİ E., & YILDIRIM M. (2004) "Turizm ve Ekonomiye Katkısı Üzerine Ampirik Bir Değerlendirme." Akdeniz İİBF Dergisi 4(8) 87-112.
- KIZILGÖL, Ö., & ERBAYKAL, E. (2008). Türkiye’de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Bir Nedensellik Analizi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(2), 351-360.
- KIZILKAYA, O., SOFUOĞLU, E., & KARAÇOR, Z. (2016). Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi:ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. Yönetim Ve Ekonomi, 23(1), 203-215.
- KÖŞKER, H. (2017). Krizlerin Turizm Sektörüne Etkileri Üzerine Bir Araştırma: 2016 Yılı Türkiye Örneği. Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi , (62) , 216-230 .
- LEE, J., & STRAZICICH, M. (1999). Minimum LM Unit Root Test with Two Structural Breaks. Department Of Economics, University of Central Florida Working Paper Series.
- LEE, J., & STRAZICICH, M. C. (2003). Minimum Lagrange Multiplier Unit Root Test with Two Structural Breaks. Review of Economics and Statistics, 85(4), 1082-1089.
- LIU, H., & SONG, H. (2018). New Evidence of Dynamic Links Between Tourism and Economic Growth Based on Mixed-Frequency Granger Causality Tests. Journal Of Travel Research, 57(7), 899-907.
- ÖZKURT, İ. C., & BİLGİR, B. (2022). Türkiye’de Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Yaklaşımı. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 18(1), 277-303.

- ÖZCAN, C. C. (2015). Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisinin Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Yaklaşımı İle Analizi: Türkiye Örneği. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi(46), 177-199.
- ÖZDEMİR, A. R., & ÖKSÜZLER, O. (2006). Türkiye'de Turizm Bir Ekonomik Büyüme Politikası Aracı Olabilir mi? Bir Granger Nedensellik Analizi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9(16), 107-126.
- PATA, U. K. (2020). Türkiye'de Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bootstrap ARDL Yaklaşımı ve Asimetrik Nedensellik Testi ile Sektörel Bir Analiz. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22(2), 590-611.
- RASOOL, H., MAQBOOL, S., & TARIQUE, M. (2021). The Relationship Between Tourism and Economic Growth among BRICS Countries: A Panel Cointegration Analysis. Future Business Journal, 7(1), 1-11.
- REHMAN, A., ISHAQUE, A., MALIK, S., REHMAN, S. U., HUSSAIN, A., KHAN, M., et al. (2021). Exploring Asymmetric Nexus between Tourism, Economic Growth and CO2 Emissions in the Context of Pakistan. International Journal of Energy Economics and Policy, 11(3), 338-345.
- SACİT, S., & AYDIN, S.(2022). Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Bir Uygulama. Çukurova 8th International Scientific Researches Conference, 15-17 Nisan. Adana, 320-337
- SCHUBERT, S. F., BRIDA, J. G., & RISSO, W. A. (2011). The Impacts of International Tourism Demand on Economic Growth of Small Economies Dependent on Tourism. Tourism Management, 32, 377-385.
- SRINIVASAN, P., KUMAR, P. S., & GANESH, L. (2012). Tourism and Economic Growth in Sri Lanka: An ARDL Bounds Testing Approach. Environment and Urbanization Asia, 3(2), 397-405.
- ŞAHİN, B. E. (2018). Türkiye'de Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki (1980-2016). Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 16(3), 239-253.
- TANG, C. F., TIWARI, A. K., & SHAHBAZ, M. (2016). Dynamic Inter-Relationships Among Tourism, Economic Growth and Energy Consumption in India. Geosystem Engineering, 19(4), 158-169.
- TIWARI, A. K., OZTURK, L., & ARUNA, M. (2013). Tourism, Energy Consumption and Climate Change in OECD Countries. International Journal of Energy Economics and Policy, 3(3), 247-261.
- TÜİK. (2010) İstatistik Göstergeler 1923-2009, Ankara
- TÜİK, "Turizm İstatistikleri ", www.tuik.gov.tr, 2021
- TÜİK, "İşgücü İstatistikleri ", www.tuik.gov.tr, 2021
- UNUR, K. (2000). Turizmin Türkiye'nin Ödemeler Dengesine Etkisinin Analizi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2(3), 1-17.
- UNWTO. (2015). World Tourism Barometer, Stastical Annex. Spain: World Tourism Organization.

- UNWTO. (2018). World Tourism Barometer, Stastical Annex. Spain: World Tourism Organization.
- UNWTO. (2021). World Tourism Barometer, Stastical Annex. Spain: World Tourism Organization.
- UNWTO. (2022). World Tourism Barometer, Stastical Annex. Spain: World Tourism Organization..
- UYVAL, D., ERDOĞAN, S., & MUCUK, M. (2004). Türkiye’de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki (1992-2003). SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 4(8), 163-170.
- WORLD BANK, “Kalkınma Göstergeleri”, www.databank.worldbak.com, 2021
- WU, T.-P., & WU, H.-C. (2018). Tourism and Economic Growth in Asia: A Bootstrap Multivariatepanel Granger Causality. International Journal of Tourism Research, 21(1), 87-96.
- WU, T. P., WU, H. C., YE, G., WU, X., & PAN, B. (2022). The Contribution of International Tourism Development to Economic Growth in Chinese Economy. Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events, 1-15.
- WWTC.(2021a). Travel & Tourism: Economic Impact. World Tourism & Travel Council
- WWTC.(2021b). Travel & Tourism: Economic Impact. Global Economic Impact & Trends 2021. World Tourism & Travel Council
- WWTC.(2021c). Turkey, 2021 Annual Research: Key Highlights. World Tourism & Travel Council
- WWTC.(2022). Travel & Tourism: Economic Impact. World Tourism & Travel Council
- XIA, W., DOĐAN, B., SHAHZAD, U., ADEDOYIN, F. F., POPOOLA, A., & BASHIR, M. A. (2022). An Empirical Investigation of Tourism-Led Growth Hypothesis in the European Countries: Evidence From Augmented Mean Group Estimator. Portuguese Economic Journal, 21(2), 239-266.
- YAMAK, N., TANRİÖVER, B., & GÜNEYSU, F. (2012). Turizm–Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında bir İnceleme. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 26(2), 205-220.
- YAZDI, S. K., SALEHI, K. H., & SOHEILZAD, M. (2017). The Relationship Between Tourism, Foreign Direct Investment and Economic Growth: Evidence from Iran. Current Issues in Tourism, 20(1), 15-26.